

Steve Sem-Sandberg

De onzaligen van Łódź

Vertaald uit het Zweeds
door Geri de Boer

Anthos|Amsterdam

Memorandum

Łódź, 10 december 1939

Vertrouwelijk

Geheim

De vorming van een getto in de stad Łódź

Volgens een redelijke schatting wonen er momenteel circa 320.000 Joden in de stad Łódź. Het is ondoenlijk deze allemaal in één keer te evacueren. Een grondig onderzoek, uitgevoerd door de betrokken autoriteiten, heeft aangetoond dat het onmogelijk is hen allemaal te concentreren in één enkel gesloten getto. In de tussentijd wordt het Jodenvraagstuk als volgt opgelost:

1) Alle Joden woonachtig ten noorden van de lijn die wordt gevormd door Listopadastraat, Plac Wolności en Pomorskastraat dienen in een gesloten getto te worden ondergebracht, zodanig dat ten eerste een sterk Duits centrum rondom het Vrijheidsplein (Plac Wolności) wordt ontdaan van Joden en ten tweede dit getto ook de noordelijke delen van de stad omvat, die reeds vrijwel uitsluitend door Joden worden bewoond.

2) Joden uit de overige delen van Łódź die in staat zijn te werken, worden georganiseerd in speciale arbeidseenheden en gehuisvest in barakken, waar ze onder streng toezicht worden gehouden.

De voorbereidingen voor en de uitvoering van dit plan worden opgedragen aan een staf bestaande uit vertegenwoordigers van de volgende organisaties:

- 1 NSDAP [de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei]
- 2 De afgevaardigde van Łódź bij het regeringspresidium in Kalisz

- 3 De Dienst Woonruimte, Werk en Gezondheid van de stad Łódź
- 4 De ordedienst van de politie
- 5 De Sicherheitspolizei
- 6 De doodskopeenheden [ss-troepen]
- 7 De Kamer van Koophandel
- 8 De financiële burelen

Daartoe dienen de volgende preliminaire maatregelen te worden genomen:

- 1) Een inschatting maken van welke maatregelen nodig zijn om straten af te sluiten en in- en uitgangen van gebouwen te barricaderen, et cetera.
- 2) Een inschatting maken van wat vereist is om bewakingstroepen te stationeren langs de grenzen van het getto.
- 3) Van het stadhuis al het materiaal verkrijgen dat nodig is om het getto af te sluiten.
- 4) De maatregelen nemen die nodig zijn om de gezondheidszorg in het getto te regelen – vooral om epidemieën te voorkomen – door het overbrengen van geneesmiddelen en medische voorzieningen.
- 5) Toekomstige faciliteiten voorbereiden die tot doel hebben vuilnis en afval te verwijderen uit het getto en lijken naar de Joodse begraafplaats te transporteren of een dergelijke begraafplaats in het getto aan te leggen.
- 6) Ervoor zorgen dat het getto de beschikking krijgt over de noodzakelijke hoeveelheden brandstof.

Zodra deze voorbereidende maatregelen zijn genomen en een voldoende aantal wachtposten beschikbaar is, zal ik een datum voor de totstandkoming van het getto bepalen; dat wil zeggen: op een gegeven ogenblik zullen de eerder vastgestelde grenzen worden bemand door wachtposten en de straten worden verzegeld met prikkeldraad en andere versperringen. Tegelijkertijd zullen gevels door arbeiders uit het getto dichtgemetseld of anderszins geblokkeerd worden. In het getto zal Joods zelfbestuur worden ingesteld. Dat zal bestaan uit een *Judenälteste* en een uitgebreide Raad voor de Joodse Gemeente [*kehila*].

Het distributiekantoor van de stad Łódź zal het getto voorzien van voedsel en brandstof, die naar speciale plaatsen in het getto zullen worden vervoerd, waar de Joodse beheerders er verder zorg voor zullen dragen. Het uitgangspunt hierbij moet zijn dat het getto slechts met goederen, stoffen, textiel en dergelijke levensmiddelen en brandstof kan betalen. Op deze manier zullen we alle waardevolle zaken die de Joden hebben verduisterd en opgehoopt, extraheren.

Andere delen van de stad moeten worden doorzocht, zodat alle Joden die niet

kunnen werken, naar het getto worden overgebracht zodra het gereed is of onmiddellijk daarna. De Joden die wel tot werken in staat zijn, worden in speciale arbeidseenheden ondergebracht in bewaakte barakken, die de plaatselijke overheid en de Sicherheitspolizei hebben laten bouwen.

Ten aanzien van het bovenstaande moet het volgende worden geconcludeerd. Alle Joden die in arbeidseenheden worden ondergebracht, moeten Joden zijn die buiten het getto wonen. Degenen die in barakken worden ondergebracht, maar die niet in staat blijken tot werken of die ziek zijn, moeten worden overgebracht naar het getto. De Joden in het getto die nog kunnen werken, moeten in het getto noodzakelijke werkzaamheden uitvoeren. Ik zal later beslissen of arbeidsgeschikte Joden uit het getto naar de werkbarakken moeten worden overgeplaatst.

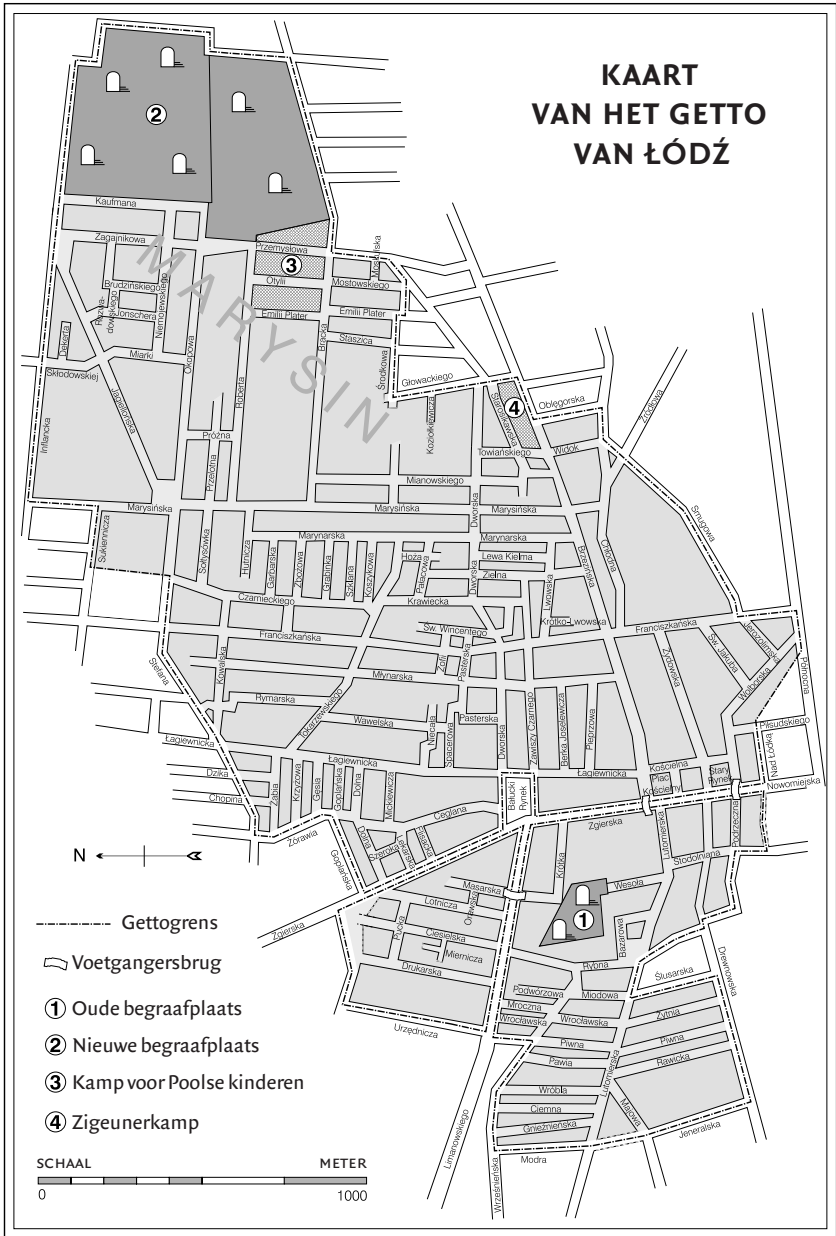
Uiteraard is de vorming van een getto slechts een tijdelijke maatregel. Ik behoud mij het recht voor te bepalen wanneer en op welke wijze de stad Łódź gezuiverd zal worden van Joden. Hoe dan ook moet het uiteindelijke doel zijn om dit besmettelijke abces voor eens en voor altijd weg te branden.

[was getekend]

Übelhör

Litzmannstadt Getto

1940-1944

Enkele straten in het getto
met hun Poolse en Duitse namen

Bałucki Rynek – Baluter Ring (Bałutyplein)
Plac Kościelny – Kirchplatz (Kerkplein)
Radogoszcz – Radegast

Brackastraat – Ewaldstrasse
Brzezińskastraat – Sulzfelderstrasse
Czarneckiegostraat – Schneidergasse
Drewnowskastraat – Holzstrasse
Drukarskastraat – Zimmerstrasse
Dworskastraat – Matrosengasse
Franciszkańskastraat – Franzstrasse
Gnieźnińskastraat – Gnesenerstrasse
Jagiellońskastraat – Bertholdstrasse
Jakubastraat – Rembrandtgasse
Karola Miarkijkstraat – Arminstrasse
Łagiewnickastraat – Hanseatenstrasse
Limanowskiegostraat – Alexanderhofstrasse
Lutomierskastraat – Hamburgerstrasse
Marysińskastraat – Siegfriedstrasse
Mickiewiczastraat – Richterstrasse
Młynarskastraat – Mühlgasse
Okopowastraat – Buchdruckergasse
Pieprzowa – Pfeffergasse
Próżnastraat – Leere Gasse
Rybnastraat – Fischgasse
Szkłanastraat – Trödlergasse
Urzędniczastraat – Reiterstrasse
Wesołastraat – Dellwormstrasse
Zagajnikowastraat – Bernhardstrasse
Zgierskastraat – Hohensteinerstrasse

Proloog

De Voorzitter alleen

(1-4 september 1942)

Het was op die dag geweest, die voor eeuwig in het geheugen van het getto gegrifte dag waarop de Voorzitter aan iedereen had laten mededelen dat hij geen andere keus had dan de kinderen en de bejaarden te laten gaan. Nog dezelfde middag waarop hij deze kennisgeving deed, zat hij op zijn kantoor aan het Bakutyplein te wachten tot hogere machten zouden ingrijpen om hem te redden. De zieken van het getto had hij al eerder moeten laten vertrekken. Nu waren er alleen nog de ouden van dagen en de kinderen. Meneer Neftalin, die een paar uur eerder andermaal de commissie had laten bijeenroepen, had hem verzekerd dat alle lijsten uiterlijk om middernacht klaar moesten zijn om aan de Gestapo te worden overhandigd. Hoe moest hij hun uitleggen wat voor afschuwelijk verlies dit voor hem betekende? *Zesenzestig jaar leef ik al, nooit heb ik het geluk gekend vader te worden genoemd, en nu verlangen de autoriteiten¹ van me dat ik al mijn kinderen offer.*

Vroeg iemand van hen zich weleens heel even af hoe hij zich op dit moment voelde?

(‘Wat moet ik tegen ze zeggen?’ had hij dokter Miller gevraagd toen de commissie die middag bijeenkwam, en dokter Miller keerde zijn misvormde gezicht boven de tafel naar hem toe en aan zijn andere zijde keek ook rechter Jakobson hem diep in de ogen, en beiden zeiden: *Zeg hun de waarheid. Als je niets beters weet, moet je de waarheid zeggen. Maar hoe kan er Waarheid zijn als er geen Wet is, en hoe kan er een Wet zijn als er geen Wereld meer is?*)

Met de stemmen van de stervende kinderen nog nadreunend in zijn hoofd haalde de Voorzitter zijn colbert van de haak aan de barakwand waaraan juffrouw Fuchs het voor hem had opgehangen, frummelde de sleutel in het slot en slaagde er maar ternauwernood in de deur open te krijgen voordat hij opnieuw door de stemmen werd overmand. Voor de

deur van zijn kantoor stond echter geen Wet, en ook geen Wereld; daar stond slechts wat er nog over was van zijn persoonlijke staf: een half dozijn door slaapgebrek uitgeputte klerken in het kielzog van de onvermoeibare juffrouw Fuchs, die op deze dag net als op alle andere haar haar in een knot had en keurig gekleed ging in een pasgestreken, blauw-witgestreep-te blouse.

Hij zei:

Als het de bedoeling van de Heer was om deze stad, zijn laatste, ten onder te laten gaan, had Hij dat tegen me moeten zeggen. Hij had me toch tenminste een teken kunnen geven.

Maar de staf staarde hem slechts onbegrijpend aan:

Meneer de Voorzitter, zeiden hun blikken, we zijn al een uur te laat.

De zon was zoals hij meestal is in de maand Elul, een zon als de naderende dag des oordeels, een zon als duizend door de huid prikkende naalden. De lucht was zwaar als lood en er stond geen zuchtje wind. Een schare van vijftienhonderd mensen had zich verzameld op het terrein van de brandweer. Hier had de Voorzitter vaak zijn toespraken gehouden. De mensen waren doorgaans uit nieuwsgierigheid komen luisteren. Ze waren gekomen om de Voorzitter te horen praten over zijn toekomstplannen, over komende voedselleveranties, over werk dat te doen stond. Degenen die er vandaag waren, waren niet gekomen uit nieuwsgierigheid. Nieuwsgierigheid was waarschijnlijk niet genoeg geweest om de mensen ertoe te brengen de rijen voor de aardappeldepots en de distributiekantoren te verlaten en het hele stuk naar het brandweerterrein te lopen. Niemand kwam om nieuws te horen. De mensen kwamen om te vernemen welk vonnis er over hen werd geveld: levenslang of, God verhoede, een doodvonnis. Vaders en moeders kwamen horen welk vonnis hun kinderen kregen. Ouden van dagen mobiliseerden hun laatste krachten om te vernemen welk lot hun wachtte. De meeste toegestroomden waren oude mensen, steunend op dunne wandelstokken of aan de arm van hun kinderen. Of jonge mensen die hun kinderen stevig aan de hand hielden. Of de kinderen zelf.

Met hun gebogen hoofden, hun van verdriet verwrongen gezichten, hun opgezwollen ogen en hun kelen waarin het huilen werd gesmoord, leken al deze mensen – alle vijftienhonderd die naar het plein waren gekomen – op een stad, een gemeenschap in haar laatste uur, onder de zon wachtend op haar Voorzitter en op haar ondergang.

Józef Zelkowicz: In jejne koszmarne teg
(In deze nachtmerrieachtige dagen, 1944)

Het hele getto was die middag op de been.

Hoewel de lijfwachten het grootste deel van het gepeupel op afstand hadden weten te houden, waren er toch een paar deugnieten van jongens in geslaagd op de koets te klimmen. Hij had achterovergeleund tegen het vouwdak, niet de kracht gehad hen met zijn wandelstok weg te slaan, zoals anders. Het was alsof boze tongen achter zijn rug de hele tijd hadden gezegd dat het met hem gedaan was, dat zijn tijd als Preses van het getto voorbij was. Naderhand zouden ze over hem zeggen dat hij een valse shofet was geweest die verkeerde besluiten had genomen, en *eved hagermanim* die helemaal niet het beste voor zijn volk voor ogen had gehad, maar alleen macht en eigen gewin.

Toch had hij nooit iets anders voor ogen gehad dan het beste voor het getto.

Heer God, hoe kunt U mij dit aandoen? dacht hij.

Toen ze bij het brandweerterein aankwamen, stonden de mensen al opeengepakt in de broeiende zon. Daar moesten ze al uren hebben gestaan. Zodra ze zijn lijfwachten in het oog kregen, stortten ze zich als een stel wilde dieren op hem. Enkele politiemannen vormden helemaal vooraan een keten en hakten en sloegen met hun wapenstokken op de menigte in om die achteruit te drijven. Maar dat hielp nauwelijks. Smalende gezichten drongen nog steeds boven de ruggen van de agenten uit.

Afgesproken was dat Warszawski en Jakobson eerst zouden spreken, terwijl hijzelf in de schaduw van het podium zou wachten – dit om zo mogelijk de pijn te verzachten van de harde woorden die hij genooddaakt was te zeggen. Maar toen het moment voor hem naderde om het provisorische

spreekgestoelte dat ze in elkaar hadden gezet te betreden, was er geen schaduw en ook geen podium: alleen een simpele stoel boven op een wankelende tafel. Op deze doorbuigende ondergrond zou hij moeten staan, terwijl de weerzinwekkende zwarte massa hem honend aangapte vanaf de schaduwzijde van het terrein. Dit opzwellende, duistere organisme, dat in niets leek op wat hij tot dan toe had gekend, joeg hem angst aan. Precies zo, begreep hij nu, moesten ook de profeten zich hebben gevoeld op het moment dat ze voor hun volk gingen staan: Ezechiël, die in de belegerde stad Jeruzalem, de bloedstad, sprak over de noodzaak om de stad te reinigen van alle kwaad en alle ongerechtigheid, en een merkteken te zetten op het voorhoofd van degenen die het ware geloof nog trouw waren.

Zo sprak Warszawski:

Gisteren heeft de Voorzitter bevel gekregen om meer dan twintigduizend mensen weg te sturen... onder hen onze kinderen en onze alleroudsten.

Hoe wonderlijk wisselvallig zijn toch de winden van het noodlot. We kennen onze Voorzitter allemaal!

We weten allemaal hoeveel jaren van zijn leven, hoeveel van zijn kracht, zijn werk en zijn gezondheid hij heeft gewijd aan het opvoeden van de Joodse kinderen.

En nu vragen ze dit van hem, van alle mensen uitgerekend van HEM...

Vaak had hij zich voorgesteld dat je een gesprek kon voeren met de doden. Slechts degenen die al aan opsluiting ontkomen waren, hadden kunnen zeggen of hij juist of onjuist handelde door hen te laten gaan die nog geen ander leven hadden gehad.

In de eerste, moeilijke tijd – toen de autoriteiten net begonnen waren met de deportaties – had hij de koets besteld om de begraafplaats in Marysin te bezoeken.

Eindeloze dagen in het begin van januari of in februari, toen het vlakke land rondom Łódź, met zijn geweldige aardappel- en bietenvelden, gehuld lag in een bleke, klamme nevel. Eindelijk smolt de sneeuw, de lente kwam en de zon stond zo laag boven de horizon dat hij het hele landschap in brons leek te gieten. Elk detail viel op in het tegenlicht: het strenge ras-

tervan de bomen tegen de okerbruine akkers, hier en daar een scherpe violetsplat van een plasje of een beekje, verborgen achter de welving van de vlakke.

Op zulke dagen zat hij ineengedoken, onbeweeglijk, zo ver mogelijk achter in de koets, achter Kuper, wiens rug net zo'n boog beschreef als de paardenzweep die hij op schoot had.

Aan de andere kant van de omheining stond een van de Duitse wachtposten stokstijf in zijn veldgroene uniform, of hij liep juist rusteloos heen en weer bij zijn wachthokje. Op sommige dagen woei er een krachtige wind over de open velden en akkers. De wind sleepte zand en lössgrond met zich mee, maar blies ook papiersnippers over het hek en de muren, en met de rokende aarde kwam ook de zure lucht van sulfiet van de fabrieken in Litzmannstadt mee, evenals gekakel en geloei van het pluimvee en rundvee van de Poolse boerderijen daar in de buurt. Dan werd duidelijk hoe willekeurig de plaats van de omheining was gekozen. De wachtpost stond machteloos, zich schrap zettend tegen de hardnekkige wind, met zijn uniformjas zinloos om zijn armen en benen klapperend.

Maar de Voorzitter zat daar, even stil, even roerloos, terwijl zand en aarde om hem heen wervelden. Als alles wat hij zag en hoorde hem al raakte, dan liet hij dat niet merken.

Józef Feldman was de naam van een man die als grafdelver werkte in een graafploeg van Baruk Praszkie. Zeven dagen per week, ook op sabbat als de autoriteiten daar bevel toe gaven, delfde hij graven voor de doden. De graven die hij groef, waren niet groot: zeventig centimeter diep en een halve meter breed. Diep genoeg voor een lichaam. Maar wie bedenkt dat het om twee- tot drieduizend graven per jaar ging, begrijpt dat het zwaar werk was. Meestal terwijl de wind en de lössgrond hem in het gezicht sloegen.

's Winters was het onmogelijk om te graven. Met de graven voor de winter moest al in het zomerseizoen worden begonnen, en daarom werkten Feldman en de anderen in de graafploeg dan het hardst. In het winterseizoen trok hij zich terug in zijn 'kantoor' en rustte uit.

Voor de oorlog had Józef Feldman een eigen hoveniersbedrijfje gehad in Marysin. In twee kassen had hij tomaten, komkommers en groenten gekweekt: Chinese kool en bladspinazie; hij had ook uien verkocht en zakjes zaad voor de voorjaarszaai. Nu stonden de kassen leeg en verlaten,

met kapotte ruiten. Józef Feldman overwinterde zelf in een eenvoudige blokhut, die grensde aan een van de kassen en die hij vroeger als kantoor gebruikte. Tegen de verste muur stond een lage houten brits. Hier was ook een haard met een pijp dwars door het raam en een kleine kookplaat, die werkte op propaangas.

Officieel waren alle onbewerkte grond en alle oude volkstuintjes in Marysin eigendom van de Judenälteste, die ze naar eigen goeddunken kon verpachten. Dat gold ook voor grond die vroeger collectief eigendom was, zoals de *hachsharot* van de zionisten, eenentwintig omheinde stukken grond met lange rijen zorgvuldig gesnoeide fruitbomen, waarop de pioniers van het getto dag en nacht plachten te werken: Borochovs kibboets, de vervallen boerderij van het *Hashomer*-collectief aan de *Próznastraat*, waar groenten werden verbouwd, en de jeugdcoöperatie *Chazit Dor Bnej Midbar*. Ook de grote open ruimtes achter de oude, vervallen gereedschapsschuur die bekend stond onder de naam ‘Praszkiers werkplaats’, waar de weinige overgebleven melkkoeien van het getto graasden. Dat was allemaal van de Voorzitter.

Maar om de een of andere reden had de Voorzitter Feldman zijn eigendommen laten behouden. De twee werden vaak samen in Feldmans kantoor gezien. De grote en de kleine man. (Józef Feldman was klein van stuk. Ze zeiden van hem dat hij amper boven de rand uitkwam van de graven die hij delfde.) De Voorzitter vertelde dan over zijn plannen om het gebied rondom Feldmans tuinderij te veranderen in één gigantisch bietenveld en fruitbomen te planten op de helling naar de weg eronder.

Vaak werd over de Voorzitter gezegd dat hij in wezen de voorkeur gaf aan het gezelschap van eenvoudige mensen boven dat van de rabbi's en de raadsleden in het getto. Hij voelde zich meer thuis bij de chassieden in het leerhuis aan de *Lutomierskastraat* of tussen de ongeschoolde, maar diep gelovige orthodoxe Joden die zolang het was toegestaan naar de grote begraafplaats aan de *Brackastraat* gingen. Daar zaten ze urenlang ineengedoken tussen de graven met hun gebedssjaals over hun hoofd en hun beduimelde gebedenboeken voor hun gezicht. Allemaal hadden ze net als hij iemand verloren – een vrouw, een kind, een rijk en welvarend familielid dat hun voedsel en woonruimte had kunnen geven nu ze oud waren. Het was hetzelfde eeuwige *shokeln*, hetzelfde geweeklaag als van alle tijden:

Waarom wordt de gave van het leven geschonken aan wie zo bitter wordt gekweld,
aan wie op de dood wacht zonder dat er een dood komt,
aan wie slechts vreugde zou gevoelen wanneer hij zijn grafvond,
aan wiens weg gehuld is in het duister:
wie in benauwenis is, opgesloten door God?

Van de jongeren kwamen minder hooggestemde geluiden:

‘Als Mozes ons in Mitsrajim had laten blijven, hadden we allemaal in een café in Caïro kunnen zitten in plaats van hier opgesloten te zijn.’
‘Mozes wist wat hij deed. Als we Mitsrajim niet hadden verlaten, waren we niet gezegend met de Thora.’
‘En wat heeft onze Thora ons gegeven?’
‘Im ein Torah, ein kemach; im ein kemach, ein Torah, staat er geschreven: zonder Thora geen brood, zonder brood geen Thora.’
‘Ik weet heel zeker: ook al hadden we hier naar de Thora kunnen leven, dan hadden we toch geen brood gehad.’

De Voorzitter betaalde Feldman voor het uitvoeren van het winteronderhoud van zijn zomerresidentie aan de Karola Miarkistraat. De bestuurders van de Joodse Raad beschikten bijna allemaal behalve over een stadsappartement binnen in het getto ook over een ‘zomerwoning’ in Marysin, en van sommigen werd beweerd dat ze dat nooit verlieten, zoals de schoonzuster van de Voorzitter, prinses Helena, van wie gezegd werd dat ze haar zomerresidentie alleen verliet voor concerten in het Cultuurhuis of als een of andere rijke ondernemer een feestelijk diner aanbood aan de shpitsn van het getto; dan maakte ze juist altijd haar opwachting, met op haar hoofd een van haar vele elegante hoeden met brede, opgekrulde randen, en in een mand van hennepouw enkele van haar favoriete vinkjes. Prinses Helena verzamelde vogels. In de tuin bij haar huis in Marysin had ze haar particulier secretaris, de alleskunner meneer Tausendgeld, een grote volièrè laten bouwen, die niet minder dan vijfhonderd verschillende soorten vogels bevatte, vele daarvan zo zeldzaam dat ze op deze breedtegraden niet werden waargenomen, zeker niet in het getto, waar je zelden andere vogels zag dan kraaien.

Zelfschuwde de Voorzitter alle overdaad. Ook zijn vijanden konden bevestigen dat hij gematigd was in zijn leefwijze. Sigaretten rookte hij echter in grote hoeveelheden, en wanneer hij tot laat in de avond in zijn kantoor in de barak aan het Bałutyplein zat te werken, gebeurde het niet zelden dat hij ter verkwikking een of meer glazen wodka dronk.

Het kon dan gebeuren, ook midden in de winter, dat juffrouw Dora Fuchs van het Secretariaat belde en zei dat de Voorzitter onderweg was, en dan moest Feldman zijn kolenkitten pakken en het hele stuk naar de Miarkistraat lopen om de kachel aan te steken, en wanneer de Voorzitter dan kwam, stond hij onvast op zijn benen en vloekte dat het nog koud en vochtig was in huis, en dan was het aan Feldman om de ouwe naar bed te brengen. Als weinig anderen was Feldman vertrouwd met alle stemmingswisselingen van de Voorzitter, hij kende de oceanen van haat en jaloezie die er onder diens zwijgende blik en sarcastische, tabaksbruine glimlach sluimerden.

Feldman was ook verantwoordelijk voor het onderhoud van het Groene Huis op de hoek van de Zagajnikowa- en de Okopowastraat. Het Groene Huis was het kleinste en meest afgelegene van de in totaal zes tehuizen voor weeskinderen die de Voorzitter in Marysin had opgezet, en het gebeurde vaak dat Feldman hem hier aantrof, ineengedoken zittend op Kupers koets, pal tegenover het hek dat het speelplein omheinde.

Het was duidelijk dat de oude rust vond in het kijken naar de spelende kinderen.

Kinderen en doden. Hun blikveld was beperkt. Ze hadden alleen een mening over wat zich vlak onder hun ogen bevond. Ze lieten zich niet misleiden door alle intriges van de levenden.

Ze spraken over de oorlog, Feldman en hij. Over het machtige Duitse leger dat zijn opmars op alle fronten leek voort te zetten en over de vervolgde Joden van Europa die erin moesten berusten dat ze aan de voeten van de machtige Amalek leefden. En de Voorzitter bekende dat hij een droom had. Of liever gezegd: hij had twee dromen. Over de ene sprak hij met velen; dat was de droom over het Protectoraat. De andere roerde hij slechts bij weinigen aan.

Hij droomde, zei hij, dat hij de autoriteiten zou laten zien wat voor flinke arbeiders de Joden zijn, zodat hij hen voor eens en voor altijd kon overhalen het getto uit te breiden. Ook andere delen van Łódź zouden dan deel

gaan uitmaken van het getto, en als de oorlog afgelopen was, zouden de autoriteiten uiteindelijk moeten toegeven dat het getto een *bijzondere* plek was. Hier stond de vlijt in hoog aanzien, hier werd geproduceerd als nooit tevoren. En iedereen had er baat bij dat de opgesloten bevolking van Litzmannstadt werkte. Wanneer de Duitsers dat eenmaal inzagen, zouden ze het getto uitroepen tot protectoraat binnen die delen van Polen die bij het Duitse Rijk ingelijfd waren: een Joodse vrijstaat onder Duits oppergezag, waar de vrijheid eerlijk was gewonnen tegen de prijs van hard werken.

Dat was de droom over het Protectoraat.

In de andere, geheime droom stond hij op de voorplecht van een groot passagiersschip op weg naar Palestina. Het schip had de haven van Hamburg verlaten nadat hij persoonlijk de uittocht uit het getto had geleid. Wie er, behalve hijzelf, exact tot het elitegroepje behoorden dat toestemming had gekregen om te emigreren, maakte de droom nooit duidelijk. Maar Feldman begreep dat het in meerderheid kinderen waren. Kinderen van de ambachtsscholen en de kindertehuizen van het getto, kinderen die heer Preses zelf het leven had gered. In de verte, voorbij de rand van de zee, was een kust: bleek in de zonnehitte, met een reep witte gebouwen vlak bij het water en daarboven zacht glooiende heuvels die onmerkbaar overgingen in de witte hemel. Hij wist dat het Eretz Israel was dat hij zag, meer bepaald Haifa; maar meer kon hij niet onderscheiden, omdat alles samen-vloeide: het witte scheepsdek, de witte hemel, de witte, brekende golven.

Feldman bekende dat hij vond dat deze twee dromen maar moeilijk met elkaar te rijmen waren, de droom over het getto als vergroot protectoraat en de droom over de uittocht naar Palestina. De Voorzitter antwoordde zoals hij altijd antwoordde: dat het doel afhing van de middelen en dat men realistisch moest zijn, dat men moest zien welke mogelijkheden zich voordeden. Na al die jaren was hij nu vertrouwd met de manier van doen en denken van de Duitsers. En hij van zijn kant had ook in hun gelederen veel vertrouwelingen verworven. Eén ding wist hij echter zeker. Iedere keer dat hij wakker werd en besepte dat hij deze droom weer had gehad, werd hij van trots vervuld. Wat er ook gebeurde, met hem en met het getto, zijn volk zou hij nooit in de steek laten.

En toch was dat precies wat hij zou doen.